

VEKERDI LÁSZLÓ

Az emberi-erkölcsi minőségért

DOMOKOS MÁTYÁS: VARÁZSTŰKRÖK KÖZÖTT

„Csoóri tanszéke” — írta a *Nomád naplóról* szóló recenziója fölébe Kiss Ferenc. „Ünnepélyesre kellene intonálnom — kezdte mondanóját a kortárs magyar irodalom nagy ismerője és szerelmese — ezt a tanulmányt, hiszen aligha kétséges, hogy napjaink legjelentősebb magyar könyvéről beszélhetek. Olyan ügyeket von az elrendezés tiszta fényébe, amelyek évtizedeken át üszkös sebként mérgezték szellemi életünket, s olyan módszerrel, amely az ellenfeleket is megejti. Az ünnepélyes méltatásra jogom is volna, de a siker titka jobban érdekel, s azt hiszem, ennek felderítése éppolyan fontos, mint a mű által véghezvitt győzelem becikkelyezése.”

Mutatis mutandis ugyanígy kezdhethé a recenzens a beszámolóját Domokos Mátyás új tanulmánykötetéről, noha a sajtószabadságot az elbutikosodással összetévesztő szellemi életünkben „mű által véghezvitt győzelem”-ről ma már aligha beszélhetünk, ha a „jog” a „méltatásra” egyelőre tán még meg is maradt. Használjuk ki hát, és próbáljuk megkeresni Domokos tanszékének a titkát. Induljunk a Kiss Ferentől vett idézet folytatásával: „Mert van abban valami nyugtalanító, ha egy könyv gondolataitól látszatra függetlenül ejti meg olvasóit. A Németh László-irodalomban is fel-felöltlik a kényszeredett vagy nagylelkű elismerés: sok mindenben téved, elképzelései légvárak, de teljesítménye kivételes. S még szerencse, ha e kivételesség néhány eleme — műveltség, vállalkozókedv, nyelvi erő — szóba is kerül. Csoóri teljesítményét még inkább fenyegeti ama veszély, hogy erejét stílusának, esetleg a stílusban rejlő rokonszenves alkatnak tulajdonítva, létének értelmétől: szellemétől szakítja el a sokféle okosság.”

Miután azonban ezt jóelőre leszögezte, a nagy irodalomtörténész maga is erről felől kezd neki a teljesítmény méltatásának: „A stílus maga is ilyen műveletre csábít. Annyira eredeti, találékony, gazdag és életteljes. Ma nincs hozzá fogható esszéstílus irodalmunkban.” Domokos Mátyás stílusáról mindez ugyanígy elmondható, természetesen másféle erények miatt. De mifélek miatt? A kérdés megválaszolásában sajnos már nem segíthet a nagy irodalomtörténész útmutatása. Azaz, valamiképpen tán mégis, de már nem úgy, hogy ez egyszerűen vendégzöveggel megvalósítható volna. Vágjunk hát neki a főadatnak, próbáljuk legalább nagyjából jellemezni Domokos stílusát, kompetens irodalomtörténészre és kritikusra hagyva a részletes elemzést.

Lássuk tehát, hogyan épül fel egy Domokos-esszé. Tekintsük például „Az írói tisztesség keresztjé”-t. Egy rövid, határozott, indulatos és meglepő kijelentő mondattal indít: „Vegyük már végre tudomásul a kínos igazságot: a mi korunk

is tele van ködlovagokkal." Aztán lexikoncímszó-szerű tömörséggel egyetlen kanyargó, nevekkal és jellemzésekkel fénylő inkább, mintsem zsúfolt, hosszú (több mint 150 szavas) mondatban definiálja, hogy mit kell érteni „kődlovagok” alatt, úgy azonban, hogy a definíció egyúttal ki is tágítja ezt a jellegzetesen századvégi-századfordulói irodalomtörténeti fogalmat, a felejtés meszesgödrébe került nagy írók és művek életre keltésének időtlen föladata, a „halhatatlanság purgatóriuma” felé. Ezzel a transzcendens fogalombővítéssel írja halálpontosan körül annak az egyetlen könyvnek a helyét, amelyről beszélni kíván: „Szabó István nemrégiben napvilágot látott posztumusz kötete . . . *A szabadság keresztje* című könyv juttatja eszembe a magyar irodalom életének ezt az örökké fájdalmasan időszerű tékozlását, sok mindennel magyarázható, de semmivel nem menthető folyamatos amnéziáját.” Helyben vagyunk, és nem egyszerűen a téma behatárolásával. Hiszen az olvasónak (ha ugyan maradt még benne valami a századelő „jámbor olvasó”-jából) nyomban eszébe jut Domokos klasszikus eszszéje vagy inkább tán hátborzongató irodalompolitikai krimije, a *Leltárhiány*, 1986-ból, az évkönyv formában újrainduló *Újhob*ból. (Az évszám fontos, mert egyáltalában nem mindegy, hogy mikor szid valaki valamit. Kár, hogy a jelen kötet nem tünteti föl az első megjelenések helyét és idejét.) Csakugyan megjelenik itt is egy mini leltárhiány: „Csak találmra futtatom meg a tekintetem a könyvespolcomon, és a szomorú teljességre való törekvés igénye nélkül máris megkérdezhetem: ugyan, mit ér az író *ma*, ha például Veres Péter a neve? De hol van Szabó Pál? Sarkadi Imre? Hogy Nagy Lajos, Déry Tibort ne is említsem. És Tersánszky Józsi Jenő, a létezés vidor és szomorú, anarchista arkangyala, aki tán a legszabadabb lélek volt a 20. századi magyar irodalom panteonjában?” Még néhány oldalvágás napjaink (vagy inkább tegnapjaink) képmutató kulturális arénájára, egy rövid utalás Márai nyomán „szerep és mű” kényes libikókájára, s mindezzel egyúttal szűkebbre vonta a kört Szabó István körül, aki merészelt „csak író” lenni egy korban, amikor az engedélyezett siker föltétlen kritériumaként várták el az „elkötelezettséget”, tőle „származása” miatt tán még határozottabban. Mármost Domokos egyebek között azt mutatja meg, nem utolsósorban találóan választott hosszú idézetekkel („leletmentés” is, mentegeti), hogy ez a cserszegtomaji parasztyerek épp a szép szavak és a tisztán csengő mondatok szerelmeseiként és mestereként mint „csak író” vált közéleti íróvá, kíméletlenül pontos társadalombírálóvá, az egyben-másban tán látványos „apálykorszak” leleplezőjévé. „Olyasmit rögzít, amiben még ma sem hangzott el a végső szó, legfeljebb egy-egy úttörő kísérlete az őszinte, az igazat mondó és igazat feltáró tisztázásnak: »Alighanem az én könyvem is rászorul a bestsellerek anyagi mankójára. Ez a harmincegynéhány elbeszélés (a *Ne nézz hátra* kötet anyagáról van szó — D. M.) jóformán mind falusi történet, és kit érdekel manapság a paraszti téma? — Elavult világ — mint ahogy a paraszt is, előnyére vagy kárára megváltozott. A legutóbbi húsz-huszonöt év összezúzta, szétzilálta a parasztságot, amely mégis a nemzet alapja, mondhatnám, háttere volt — de nem született a helyébe új osztály, csak egy felemás, heterogén réteg, amely azóta is keresi a helyét a világban. Nem jutott Steinbeck *Érik a gyümölcs* című regényében hányódó *okik* sorsára, mert Magyarország kicsi, egyszerűen nincs hely és mód, hogy milliós tömegek földönfutóvá váljanak.«” Nos, ha így haladunk, könnyen lehet, hogy hamarosan lesz; ám maradjunk csak a szerkezetnél.

Frappáns, kijelentő mondatos kezdet, komplex definitorikus horizontnyitás, a tárgyalt mű elhelyezése az éppen uralgó honi szellemi, illetve társadalmi klí-

mában, s aztán — és közben — könnyedén, világosan, elegánsan felmutatja a mű értékeit, szépségét, az ábrázolás és a kifejezés erejét. „Mert csak a mű számít, s még csak nem is a megformálás emberfeletti és a személyes sorssal is megpecsételt kínja (nem mondom, hogy prométheuszi kínja, mert lám, Prométheusz az örökkévalóságig is elviseli a máját marcangoló keselyűket). Hanem a megformálás módja. Maradandóságának lenyűgöző ereje és elevensége a mondataiból árad, amelyekkel hangot és formát adott a faluja sarából egyszerre lázadva és ragaszkodó hűséggel gyúrt emberi jósnak és gonoszsnak; a létezés egyetlen tragédiájának és az élet ősi, animális örömeit is sugárzó, önfeléd, vidám játékainak.” És most megint hosszú idézet következik, frappáns és olyan gyönyörű, hogy legszívesebben ideidézné az ember a recenzió folytatása helyett az egészet. (Biztos jobban járna az olvasó is, de hát a recenzió az recenzió.)

Nem olyan nagyképű persze jelen recenzens, hogy azt higgye, ezzel a szerkezeti skémával beskatulyázhatóvá varázsolta a *Varázstükrök között* hihetetlenül gazdag és sokféle világát. Még csak azt se állítja, hogy legalább a tanulmányok egyik „típusára” talált valamiféle formulát. Nincs skéma, nincs típus és nincs formula. Egy eredeti, villogó, kombinálásra és töprengésre kész elme alkalmazkodik folyton a változó feladatokhoz, mindig keresve és megtalálva a legmegfelelőbb szerkezetet és formát. Ami persze nem azt jelenti, hogy ne használna többször is, látható örömmel, egy-egy jól bevált megoldást.

„Nincs érdektelenebb és unalmasabb olvasmány a tegnapi újságnál, állítják meggyőződéssel a sajtószakemberek.” Ezzel az egyszerű kijelentő mondatlall kezdődik például a „Galgóczi-riadó”, hogy aztán ezt az egyszerű állítást hatalmas körben, az *Ulysses* világhíres hirdetésgyűjtő ügynökének, Leopold Bloomnak újságot olvasó szokásaitól Lázár Ervinig körüljárva igazolja a közhely olykori hatályon kívül helyeződését, illetve ellenkezőjébe fordulását: „Nincs érdekesebb és izgalmasabb olvasmány a tegnapi újságnál; hála a mai újságnak!” Miközben ezt a bravúros szellemi szaltót produkálta Domokos, megadta persze az újabb tanulmányaiban elmaradhatatlan döfést a „létezőnek” is, de nem ez a lényeg. A lényeg az, hogy a hosszú kitérő pontosan elvezet Galgóczi Erzsébet riportjaihoz. Pontosabban Galgóczi riportjaival együtt újból egy általános kérdéshez: Mi történik, mi történhet, ha a riporter — író? Ha olyan író, mint Galgóczi. Olyan tisztességes és tehetséges. S az általános kérdésre (újból) találóan választott idézetek tömegével válaszol, nem olyan hosszúakkal és teljességgel, mint Szabó István esetében, hiszen a riportban nem annyira fontos a szavak zenéje, a mondatok hullámmása, mint a novellában. S hosszú kommentárok követik a rövid idézeteket. Az egykori Galgóczi-riportokból vett idézetekhez csatlakozva a mai Domokos vélekedését is megismerjük. (Egyébként mindig is ez volt a nagy kommentátorok fő vonzereje, a műfaj megszületése vagy legalábbis középkori kiteljesedése óta.) Így haladunk idézetek és kommentárok, részletek és általánosítások — elnézést a szörnyen népszerűtlenné vált, nemrég még szorgalmasan gurgulázott szóért — „dialektikájával”, amíg ebből a Galgóczi—Domokos kettősből mind magasabbra haladva időtől és helytől független kritériumokhoz jutunk. „Ígazi író, »aki megszokta, hogy az ország keresztül-kasul zúg az életén«, tehát abban a hiszemben él, hogy személyes sorsa és munkájának értelme közvetlenül is össze van kötve az ország változásaival, az nem kívánja sosem, hogy az idő, a történelem éppen a balsorsban igazolja írását; inkább növekvő szorongással figyel, meddig tart még politikai struktúra és emberi természet összefogása az »emberibb világ« utópiája ellen.”

És most tessék figyelni, most jön a lényeg. Hirtelen megfordul ugyanis idézet és kommentár aránya. „Végezetül: miben áll az elkedvetlenítés technikája, s mi hozza működésbe? »És soha nem fordul elő — legalábbis velem még nem, holott többször adódott volna alkalom —, hogy egy illetékes legalább annyit beismert volna: Úgy látszik, nem ön tévedett, hanem mi. Ilyen is van. Az író nem közgazdász, nem mezőgazdász, de van szimata. Titokzatos szeizmográf jelzi benne a valóság meghamisítását. Lakkozását. A hazugságot.« — De hát épp ez a baj.”

Magára adó „öntudatos” recenziens itt nyilván kurziválná az utolsó mondatot, és zárójelben odairná, hogy „kiemelés tőlem”. De hát minek. A bajt sajnos nem lehet eltüntetni véle.

Szaporíthatnám a példákat, a „Miért jó a póknak?” recenziójával mondjuk („Tar Sándor neve, valljuk meg, nem áruvédjegy irodalmunkban”), vagy az Ágh István kisregényeiről szólóval. („A prózaíró-költő Ágh István szerencsére nem ír költői prózát.”) Itt is a mű körül táguló és a műre koncentráló körök egyre tovább gyűrűző hullámmása, itt is a jellegzetes „duplex dos”: a mű szakszerű ismertetése és az időtlen „prudenti vitam consilium monet”, hogy a Domokoshoz igazán nem illő „etikai tanulság” kifejezést elkerüljem. S még a „risum movet” se marad el, hála Domokos Mátyás közismert (közismert?) iróniájának.

Rendes recenziens bizonyosan hosszasan írna Domokos iróniájáról. Sajnos az igazi irónia azonban olyasféleképpen viselkedik, mint az igazi vers: az elemző retortájában éppen a legfinomabb essenciája illan el megfoghatatlanul. (A rendes recenziens vagy pláne az irodalomtudomány doktorát ez persze egyáltalában nem zavarja. Sőt.) Ezért aztán rendszerint jobban sikerül a kevesebb finom essenciát tartalmazó versek elemzése; a nagy versek makacsul őrzik titkaikat. Jelen recenziens, mi tagadás, nemigen győzi meg Domokos Mátyás általánosan elismert verselemző művésze sem. Bizonyára teljes joggal beszél például „a Bertók-líra keserűségéről”, joggal állapítja meg, hogy a költő „magas fokon mestere a megzabolázott szómágiának”, hogy „Bertók létszemlélete szinte kozmikus mély ontológiai válság érzületéből táplálkozik”, „s hogy nem kizárólag költői alapmeggyőződésről, hanem sokkal többről: az egyetemes reménytelenség átérzésének a kínjáról van itt szó”, hogy „a megvilágosodás folyamata az ő esetében a rádöbbenés energiájával halad törvényszerűen a sötétség tartalmának a megnevezése felé”, „és mindezek ellenére, pontosabban: mindezzel együtt Bertók magatartása és költészetének kemény magja nem oldódik fel hitelen és nagy költői erővel megfogalmazott Létfilozófiája keserű levében”. Bizonyára találó mindez s a többi okos megfogalmazás; csak éppen azt nem érti az ember, hogyan nem veszi észre, vagy legalábbis nem hangsúlyozza az irónia nagymestere Bertók verseiben az elementáris és felszabadító iróniát, ahogyan felhőkben bujkáló tavaszi napként ki-kivillan, s még olyankor is sejthető a fénye, ha takarja a felhő. Például az általa idézett strófában: „»van a valóság s van a tény / a köztes úr a gondolat — — és senki sincsen a helyén / csak a szótárban a szavak«. Mert bizony nemcsak sokkal több, de merőben más is ez, mint „valamiféle »realitás duplex« létezésének” a „verstömör” megfogalmazása. Hogy mennyivel s mivel? Azt nemigen tudnám megmondani. De tán annyival mindenestre, amennyivel ez a Vörösmarty és Csokonai Vitéz Mihály alakjával bíbelődő merengő garabonciás több bármiféle és bármilyen értelemben vett „poeta doctus”-nál.

Am ha valaki oly botfűlű mindenféle verselemzésre (és lételméleti fejtegetésre), mint jelen recenzens, ne írjon róla. Majd megdicsérik rövidesen Domokos versértelmezéseit és poétaportréit a hivatott kritikusok. Beszéljünk inkább valamiről, amit a tudósok kevésbé szoktak észrevenni és méltányolni, pláne nem az ontológiai indíttatásúak. Pedig a magyar irodalomban nagy hagyományai vannak, s ma — a naplóíró Fodor András mellett — igencsak Domokos a legkiválóbb művelője. Nem véletlenül vonzódik Eötvös Károlyhoz, amint az Albert Gábor tanulmánykötetéről írt congeniális ismertetéséből látható. Domokos majdnem olyan nagymestere az anekdotának, mint a „Vajda” volt. Valószínűleg azért csak „majdnem”, mert — ellentétben a „Vajdá”-val — Domokos mintha maga sem tekintené az anekdotát az irodalomelméleti és lételméleti elemzésekkel egyenértékű eszköznek. Pedig hát nincs az a szakavatott elemzés, amelyből az olvasó (legalábbis az a bizonyos „jámbor”) többet megtudhatna (vagy megsejthetne) Szabó Lőrincről, mint abból, ahogyan Domokos beszámol a költő könyvtárszobájában látottakról és átéltekről, ahogyan felidézi emlékeit. Az utolsó találkozásukat például, amikor Domokos szerkesztőként az *Örök barátaink* és a *Tücsökzene* miatt felkereste. A költő épp Tihanya készült, s fiát várta, hogy segítsen vinni a kofferjét. De Lóci késett, s Matyi ajánlkozott, hogy majd ő kiviszi. Az egész történet ide kíváncsozik, de ebben az esetben szerencsére nincs szükség „leletmentésre”, így csak a végét idézem. „Kezemben a bőrröndjével — írja a lektor — elindultam Budagyöngye felé. Ő az aktatáskáját szorongatta, régi jószág volt már, szétfoslott varratai helyén varrta össze újból, amire szintén nagyon büszke volt, hogy ezt is meg tudja csinálni, és soha nem adta ki a kezéből, mert abban tartotta az éppen munkában lévő, félkész kéziratait. Nagyon jókedvű volt, s eufóriájában hirtelen azt indítványozta, hogy menjünk taxin. Szabadkoztam, hogy nem nehéz a bőrönd, s nincs is messze a Déli, őt vagy hat villamosmegálló. De ő nem engedett: — Én fizetem! — S leintett egy taxit, amely, mintha csak rendelésre történt volna, éppen akkor ért oda a villamosmegállóba. Alighogy beszálltunk, a költő a rá jellemző neurotikus precizitással elkezdte magyarázni a sofőrnek, hányféleképpen lehet eljutni Budagyöngyétől a Délibe, s hogy melyik a legcélszerűbb útvonal, ami a taxist nem csak szakmai önérzetében, helyismeretében sérthette, de azt a természetes gyanút is megerősítette benne, hogy ez egy betegesen fukar pasas, aki ezen a néhány száz méteres úton is szeretne megspórolni legalább két forintot, ezért némán és rezerváltan csak azért is a leghosszabb utat választotta, mert természetesen sejtelve sem volt róla, hogy tulajdonképpen ki az, akit a Déli felé fuvaroz. Szabó Lőrinc arcáról leritt a néma kétségbeesés, hogy ime, minden hiába, nem lehet az emberiséget felvilágosítani. S hiába adott komoly borralalót, a taxisofőrben kialakult meggyőződést utasa fukarságáról ezzel se tudta megváltoztatni. Nagy emberismerők a taxisofőrök.” Mondanom se kell, az esszé jóval a taxisblokádnál előtt íródott.

Más hangnemben ugyanez az anekdotikus megbízhatóság győz meg egy látszólag filológiai kérdésben tett tanúvallomásában. „Miért vagyok én holtbizonyos abban, hogy az *Egy mondat a zsarnokságról* az ötvenes évek legelején íródott? Azért, mert talán járt is a kezemben annak idején a gépirata, bár éppen erre nem emlékszem holtbizonyosan. Sárközi Márta jóvoltából, akinek Illyés időről időre odaadta verseinek nyolcadrészt hajtogatott papírokra gépelt kéziratát, rendszerint azzal a meghagyással, hogy a volt *Válasz-íjjaknak* s a Márta által istápolat volt Eötvös-kollégistáknak is megmutathatja a verseket. Mindazonoknak, akik több-kevesebb rendszerességgel és kitartó hűséggel látogatták a

mártírhaltalt halt Sárközi György özvegyét; »a fánkujjú asszonyt«, ahogyan Kormos István versben nevezte őt (»Könyököltünk az asztalodra / nagy röhögések hallgatások / gutaütéses óriáskerék / nap és hold forgott Hunyadormon / előbb kenyered szalonnád / borodat faltuk és nyaltuk / nem volt elég SM soha mindent akartunk fiaid / osztoztunk fánk-ujjaidon / rángattuk szíved harangkötélét«); látogattuk a második *Válasz* kiadóját, akkoriban műstoppolásból tartotta fönn magát, és meglehetősen rakoncátlan legkisebb fiát, Sárközi Matyit. Odajártunk a »vadgesztenye-vázak közt megfagyott-villám sínek, kvarc-vékony huzalok, a két hegy közt szorongó út felett« (Lator László »In memoriam M. S.« ajánlott verséből) lévő, Zugligeti úti egyszoba-konyhás lakásba, ahol a *Válasz*hoz s egy magasban lévő haza: a szellemi Magyarország emlékéhez és ábrándjához hűségesebbnek megmaradt emberek közül rengetegen megfordultak.

Az esszé remekbe szőtt szövetében jó néhány hasonló történet tündököl; mondhatni, csupa efféle történetek, emlékek, másoktól (és egyáltalában nem csak magától Illyéstől) bőségesen idézett életrajzi dokumentumok kollázsából áll össze az egész tüneményes tanulmány, a kötet legszebb darabjainak egyike. S miközben az olvasó szemei előtt bámulatos részletességgel, filológiai hűséggel és kézzel fogható érzékletességgel tárulnak fel egy nagy vers keletkezésének a körülményei, miközben szó szerint megelevenedik lelki szemei előtt egy irtózat, ám a szellem kiirthatatlan ellenállásának a fényével pásztázott korszak, azonközben jobban megérti magát a verset is. Illetve, inkább reádöbben, hogy csak most kezdi voltaképpen megérteni, hogy ez ideig, bár jó néhányszor olvasta és hallotta, hallotta magától a költőtől is a híres hangfelvételen, de mégsem értett belőle semmit, így azt sem tudhatta, hogy miért szép ez a vers — nem tudhatta, hisz nem tudta, hogy micsoda. Erre a kérdésre felel az esszé a maga pompázatos logikájával. S a válaszból — ez tán a legvarázslatosabb az egészben — egyúttal szembeötlik a felelet egy másik, fel nem tett kérdésre: a kicsoda kérdésére. Kicsoda a költő, aki ezt a verset az ötvenes évek elején írta? És közben sehol semmi nyoma semmiféle verselemzésnek, semmiféle ontológiai okfejtésnek. A másutt magyarázatként és helyzetjelzőként oly gyakori „lét” szó itt sehol nem szúr szemet, se kicsi betűvel írva, se naggyal.

Bemutathatnánk jó néhány hasonló remeklést, például mindjárt a következő Illyés-esszét, „A költő és a vízügyi hivatal”-t. Vagy az előtte lévő, a „Hattyú és a görény”-t. A három Illyés-tanulmány egyébként triptichont alkot, melynek kinyitásával újra meg újra rádöbbenhetünk egy jól ismert, jól ismerni vélt történet megannyi újabb részletére, a külső és belső megvilágítás függvényében, idő és hangulat változásának a játéka szerint. A nagy esszének ugyanúgy csalhatatlan jele ez, mint a nagy versnek; ezért nem avulnak soha el Halász Gábor, Babits, Szerb Antal, Németh László, Cs. Szabó esszéi, ezért kell őket újra meg újra föllapoznunk, ezért válnak idővel önmagunk meghatározásának kikerülhetetlen háromszögelési pontjaivá. Meglehet, efféle gondolat Kiss Ferenc is, amikor Csoóri tanszékéről beszél, hiszen nem éppen efféle fény sugárzik „a feladataihoz felnőtt szellem erkölcséből”?

A „feladat” azonban többnyire nehezen meghatározható, kritikusok és esszéírók esetében még sokkal nehezebben, mint poétáknál és prózairóknál. Hiszen „a költő — jó esetben — csak az ihletének van kiszolgáltatva, a kritikus sorsát azonban a művek és a megbízások négyzetre emelt esetlegessége határozza meg.” Lengyel Balázs új kötetéről, az *Egy magatartás történetéről* írja ezt Domokos, „Egy született kritikus önarcképe” című bírálatában. „Poeta non fit, sed nascitur; »a költő nem lesz, hanem születik!«” — olvassuk a jellegzetes rö-

vid kijelentő mondatot kezdetként, s már ebből sejthető, hogy mindjárt szembeállítatik véle a kritikus, „aki nem csak a régi, de mai közhit szerint is éppen azáltal lesz kritikus, hogy tájékozottsággal, műveltséggel, elméleti érdeklődéssel és tudománnyal igyekszik pótolni a teljes értékű írói predestináció hiányát egy olyan világban, amely felé különben kamasz álmai és szellemi vágyai vonnák, s amelyben Cicero szerint »gyakran többet ér a természetes tehetség tudomány nélkül, mint a tudomány természetes tehetség nélkül.« De mi már ismerjük Domokos turpisságát, s tudjuk, hogy ez a komplex bevezetés épp azt a célt szolgálja, hogy felismerjük: igenis létezik született kritikus, noha a többség csakugyan afféle „kentaurlény”, „égy kényszerű pályamódosítás alakváltozata.” Az is sejthető, hogy a szellemes körülírások és kitérők egyetlen célt szolgálnak: fölhívják rá a figyelmet, hogy Lengyel Balázs a ritka kivételekhez tartozik, nem kentaurlény, hanem született kritikus. Az így felállításra kerülő tétel természetesen frappáns érvelések és idézetek tömegével bizonyíttatik, amint azt már ismerjük, ám repetitio est mater studiorum — hogy én is dokumentáljam tanultságomat. Vagy csak kentaurágomat? De nem ez a lényeg. Az *Egy magatartás történetéről* írt bírálat jelen szempontunkból azért fontos, mert valamilyen módon éppen azt mutatja meg, hogy milyen a feladataihoz felnőtt szellem, ha történetesen kritikus. Ezért tekint végig hőse gondolkozásán irodalmi eszmélésétől kezdve napjainkig, megérteti, miként határozta meg irodalmi ízlését és kritikus mércéjét az ifjúkori Babits- és *Nyugat*-élmény, hogyan „tanulta meg Babits iskolájában »az érdekek és csoportok fölötti, egész emberiségre érvényes erkölcs« létezésének és szükségességének az igazságát.” „Az ifjúságát betöltő lázas szellemi élményhez való töretlen hűség adott erőt Lengyel Balásznak, hogy sorsával is hitelesítse, mintegy aláírja kritikus pályafutását; ha kellett, s másként nem lehetett: a kényszerű hallgatás vállalásával.” Ez a magatartás emeli a kiszolgáltatottságok fölé, s teszi lehetővé, „hogy a kritikus hivatásáról elmélkedve, Halász Gábor példáját és meggyőződését idézve, a Babits-iskola két nemzedékkel előtte járt hűtlen hűségével együtt vallja ő maga is, hogy a »bíráló nem az eredményét, hanem a példáját hagyja örökölni; nem dogmát, hanem erkölcsöt, a személyiség radioaktivitását.«” Ezáltal teremt ízlés- és korfordulók hangzavarában mértéket, amely változatlanul érvényes ma is; „Ebben az eszmények érvényesítésére törekvő kritikus számára különösen nehéz helyzetben, amikor már nem csak »ízlésváltásról«, de ízlésvesztésről is beszélnünk kell, s amikor a magyar kritikai életnek az a szívós torzulása, hogy »vannak tartós kedvencei és vannak mostohagyerekei«, sokkalta pusztítóbb következményekkel: értékek esetleg örökre szóló kiiktatódásával járhat, mert az irodalom örök címzettje, a fiatalság manapság »esztétikai élmény nélkül sajátít el esztétikai fogalmakat« — Lengyel Balázs nem vált mértéket”. És mutatis mutandis ugyanez elmondható Domokos Mátyásról. Amivel nem azt akarom mondani, hogy a „született kritikus”-ról rajzolt portré akár egy kicsit is önarcképi vonásokat ölt, de azt igen, hogy a legkülönfélébb emberek és a legkülönbözőbb korokban tartozhatnak ama bizonyos „másik Magyarországba”, melynek — noha tán nincsen is — megvannak a maga félreismerhetetlen jellegzetességei. Mindenesetre azzal a nem mellékes kiegészítéssel, amit Mándyról szóló (és releváns anekdotákkal ékes) megemlékezése fölé írt: „Rosszkor születni — írói szerencse a balsorsban.”

Ezt a szerencsét használja ki fölényes eleganciával és megejtő tisztességgel a „Mondom a magamét” cím alatt — eredetileg még az első *Magyar Napló*-ban indult — közéleti írásaiban. Bertha Bulcsú, Csurka István, Esterházy és Szöré-

nyi László mellett Domokos ma a legjobb mestere ennek a divatos és nagy múltú műfajnak, melynek skálája a fennkölt vezércikki moralizálástól a bugyuta etikai humoreszkig terjed. Domokos jó ízléssel elkerüli ezt a két gyakori véglelet; kérdéseiben és következtetéseiben egyaránt. Talán azért is, mert őt — annyi sok pályatársával ellentétben — nem a divat vonzotta a műfajhoz. Hiszen a nívós műveléséhez szükséges elemek: a jóféle juvenalisi hajlam (*difficile est satiram non scribere*), az intenzív politikai érdeklődés, a széles körű tájékozódási vágy, az alapos humanista műveltség, a filozófiai kitekintés, a közügyekért érzett felelősség, s nem utolsósorban (hadd mondom én is a magamét) a remek anekdotázókészség, a példaértékű történetek, egyenként és a kellő helyekre szétszórva mindig is jelen voltak írásaiban. Most, az alkalom hívására szinte önként rendeződtek a „Mondom a magamét” remek publicisztikáiba; akár „Az ítélezésről és megértésről” ír, akár „Az értékzavarról és az „ízlésterorról”, akár „A kultúra gazdasági normáiról”, akár „A boszorkányüldözésről”, akár „A megalkuvásról”, akár „A »kóros élénkségről« és a politikai orcátlanságról”, akár „Egy fogalmi szemfényvesztésről” —, de álljunk meg itt egy szóra. A többi cím önmagáért beszél, ez utóbbi azonban némi magyarázatot igényel. „Az *ex*, mint önálló szó, egykor becsületesen egyértelmű jelentéssel rendelkezett.” Az ismerős, jellegzetesen domokosi (tőmondatos és kissé enigmatikus) kezdetből sejthetjük már, hogy most jön a definíció. Így is van, csakugyan ez következik, iróniával jócskán megtűzdelve. Aztán exponáltatik a téma: „»Nem tartom ízlésesnek — olvashattam nemrégiben a messzi New Yorkból elhangzott intő szavakat egyik országos napilapunkban, amikor ez a pártpolitikai szócső még nem húzta magára független nagymamaként a Bertelsman cég német csipke főkötőjét —, ha exlapulók feszegetik, ki volt exmarxista.« Bizony, nekem is ízlésem ellen való, ha az állatok királyát, a döglött oroszlánt, rugdalni kezdik a gyáva nyulak.” És most megint izgalmas szövejtés következik, rövid vizsgálódás, hogy ki volt itt, s volt-e egyáltalában „oroszlán”, s ilyenként tetszelgőknek mi volt a valódi rendszertani helye. S főleg lemosható-e ez róluk egy egyszerű „*ex*”-szel? Pláne, mivel hajdan volt „*ex*”-nélküli korukban a magukat marxistának mondók elkövettek egyet s más. És azután a következtetés, kristálytiszta és cáfolhatatlanul: „Mindenki megtapasztalhatta, aki élt, hogy az úgynevezett frontvonalak nem ott húzódtak, se '56 előtt, se '56 után, ahol ez a mostanában divatozó, s exszel megpatkolt arrogáns fogalmi ellentétpár szemfényvesztő módon meghúzni szeretné. Mindig az a bizonyos, s a marxisták és exmarxisták egy része — élcsapati része — által oly fölényesen lemosolygott és semmibe vett »emberi tényező« határozta meg, hogy kik azok, akik a legreménytelenebb helyzetekben is egymás mellett álltak az oroszlán vermébe vetve, amelyet szintén exmarxisták és exlapulók együtt ástak meg a számukra. Bizony, nem a doktrína teremtett sorsközösséget Magyarországon a létező szocializmus korában, hanem az egymástól nagyon-nagyon különböző exmarxisták és exlapulók emberi-erkölcsi minősége — mielőtt még ezek lettek volna.”

Azóta az *erségek* mellé különféle *neóságok* és *antiságok* is felsorakoztak, s helyreállt fölöttünk az új politikai és szellemi élcsapat, az egykori emigráció „élcsapati részét” is beleértve. Meglehet, nincs is mit tenni ellene, meglehet, ez a dolgok rendje. A legszomorúbb mégis az, hogy az utóbbi másfél-két esztendő pártharcai és gyűlölködései mintha felőrölnék azt a bizonyos „emberi tényezőt”. És ugyan mi fog akkor itt „sorsközösséget” teremteni egymástól nagyon-nagyon különböző emberek között?

Jelen recenszens legalábbis ezt a sorsközösséget teremtő emberi-erkölcsi minőséget véli ragyogni, s ezt becsüli a *Varázstükrök között*-ben, annyira becsüli, hogy kisebb-nagyobb kifogásait ebben a mai tükörhomályosító légkörben nem is tartja ízlésének felsorolni. Azt például, hogy recenszens afféle bolondistóki észtanszerúségen nevelkedett elméjének túlságosan sok a könyvben a kis és nagybetűvel írt „lét”, túlságosan szemet szűrök a szóösszetételei. De hát lehet, hogy ez csak Hegel—Lukács György—Heidegger iránt egyformán erős ellen-szenve miatt van így. No meg azért, mert az összes létségekből lassanként egyetlen szorul reánk, mint a bivalyborbe varrt indiánokra: a Létminimum. Nagybötűvel.

GÁLL ERNŐ

Értelmiség, nemzetiség, erkölcs

Az írástudók sokrétű, szenvedélyektől is fűtött kérdése többszörösen napi-
renden szerepel. A régióinkban végbement kataklizmaszerű átalakulás össze-
függései között az értelmiség helyzete, funkciója és felelőssége nem csupán he-
ves viták előterébe nyomult, hanem a további fejlemények egyik meghatározó-
jaként érezteti hatását. Ma már egyre inkább általánosan elfogadottá vált ama
felismerés, hogy a pártállami struktúrák felszámolásában játszott szerepe foly-
tán a kritikai értelmiség társadalmi fajsúlya — a dominancia jegyében is —
több országban tetemesen megnőtt. Ezt a fejleményt szükségszerűnek és ért-
hetőnek kell minősítenünk, hisz ezek az írástudók voltak azok, akik — Vaclav
Havel szavaival — már nem akartak tovább „hazugságban élni”, s „az igazság-
ban való élés” minden kockázatát, áldozatát vállalták. Kritikai fellépésük, a
civil társadalom életre galvanizáló, a második nyilvánosságot kialakító tevé-
kenységük nélkül a bürokratikus államszocializmus nem omolhattott volna ösz-
sze. A *Petőfi-kör* vitái annak idején megingatták Rákosi uralmát, Franz Kafka
ébresztése a *Prágai Tavasz* előzményei közé tartozott, Szolzsenyicin *Gulag-
sziget* csoportjának megjelenése és sokkhatása a sztálini rendszer feltartóztatha-
tatlan csődjét jelezte és gyorsította, a lengyel KOR tagjai fontos hivatást telje-
sítettek a *Szolidaritás* értelmiségi tanácsadóiként, a *Charta '77* polgárjogi moz-
galom pedig aláasta Husak és Jakes rezsímjét, amelyet aztán a Venczel téren
tüntető diákok buktattak meg. Közismert, hogy a magyarországi *Demokratikus
Ellenzék* kitartó akciói s a vonzásukban létrejött értelmiségi klubok, egyesüle-
tek sietették a kádárizmus végét, s ezt a folyamatot sarkallták a *Demokrata
Fórum* népi-nemzeti ihletésű állásfoglalásai. És ne hallgassuk el az uralom
levő pártokban létrejött, főként értelmiségiekből verbuválódott reformirányza-
tok teljesítményét sem, hisz nélkülük a demokratikus kibontakozás sokkal ne-
hezebben indult volna el, sokkal több áldozatot követelt volna.

A román értelmiség körében észlelhető ellenzékiesség gyengébb volt a min-
denütt jelen levő félelmetes securitate terrorjával szemben, ám az elszánt disz-
szidens-írók, költők szava (gondoljunk Paul Gomára, Doina Corneára, később
pedig Mircea Dinescúra) szerte az országban lelkiismereteket rázott fel. A fia-